

УДК 316.43

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-03

СЕМІОТИЧНІ МОДЕЛІ КОМУНІКАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ В КОНТЕКСТІ СТУДІЙ ПРИКОРДОННЯ

Максимович Ольга Володимирівна – кандидатка філософських наук, доцента, директорка Навчально-наукового Центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Україна, м. Івано-Франківськ, Шевченка 57, 76025 e-mail: olgamaksymovych@pnu.edu.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3463-1543>

У статті проаналізовано семіотичні моделі комунікації як важливого наукового підґрунтя соціологічного дослідження міжкультурної взаємодії підліткової молоді прикордоння. Розкрито структуру та особливості вербальних аспектів комунікативної взаємодії. Акцентовано на моделях комунікації, які володіють найбільшим евристичним потенціалом для пояснення взаємодії представників різних типів культур у сучасних соціокультурних умовах. Досліджено динаміку формування семіотичних моделей комунікації та їхньої теоретичної концептуалізації, зокрема проаналізовано моделі К. Бюллера, Р. Якобсона, Ю. Лотмана, С. Паулсен, У. Еко. Досліджено можливості та обмеження їхнього використання в межах студій міжкультурної комунікації, зокрема гносеологічну спроможність кожної з-поміж розглянутих моделей пояснювати практики міжкультурної взаємодії молодіжних груп в умовах прикордоння. Наголошено, що модель К. Бюллера володіє евристичним потенціалом пояснення процесів міжкультурної комунікації на мікро- та, частково, мезосоціальному рівні, тоді як модель Р. Якобсона найоптимальніше розкриває мовні аспекти міжкультурного діалогу та порозуміння. Концептуальне бачення семіотики міжкультурної взаємодії, що представлено в моделі Ю. Лотмана, також становить особливий інтерес у контексті пояснення мовленнєвих аспектів, але практично не торкається соціокультурних аспектів міжкультурної комунікації. Підкреслено, що семіотична модель комунікації У. Еко володіє чи не найпотужнішим евристичним потенціалом для аналізу обраної авторкою проблематики, тобто в студіях міжкультурної взаємодії молоді в умовах прикордоння, оскільки розкриває механізми продукування та поширення неправди в процесах комунікації, долучає до структури аналізу фактор «шуму» як складового елементу моделі, розкриває виміри трансформації змісту повідомлення в процесі його трансляції від відправника до отримувача. Зроблено висновок про те, що певні елементи всіх проаналізованих моделей можуть бути гносеологічно перспективними інструментами аналізу процесів міжкультурної комунікації молоді в умовах прикордоння, втім у гносеологічному сенсі найбільш евристичними є семіотична модель комунікації У. Еко та окремі положення теорії Р. Якобсона.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, семіотична модель, підліткова молодь, прикордоння.

SEMIOTIC MODELS OF COMMUNICATION: POSSIBILITIES OF APPLICATIONS IN TERMS OF BORDERLANDS STUDIES

Olga Maksymovych – Cand. Sc.(Philosophy), Associate Prof., Director of Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 57, Shevchenka St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76025 e-mail: olgamaksymovych@pnu.edu.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3463-1543>

The article deals with the semiotic communication models in terms of an substantial scientific basis of sociological analysis of adolescent's intercultural interaction at the borderlands area. The structure and features of verbal aspects of communicative interaction are revealed. Some communication models are emphasized taking into account the fact that they provide the greatest epistemological potential to explain the interaction of different types of cultures in modern social and cultural circumstances. The dynamics of the construction of semiotic communication models and their theoretical conceptualization have been investigated, in particular, the models of K. Biuller, R. Yakobson, Y. Lotman, S. Paulsen, U. Eko are revealed. The possibilities and limitations of above mentioned models use within the studies of intercultural communication, in particular the epistemological ability of each one models to explain the practices of intercultural interaction of youth groups at the borderlands, are investigated. It is emphasized that K. Biuller's model has the epistemological potential of explaining the processes of intercultural communication at the microlevel and partly at the, mesolevel of social structure, while R. Yakobson's model best reveals the linguistic aspects of intercultural dialogue and understanding. The conceptual vision of the semiotics of intercultural interaction, presented in Y. Lotman's model, is also of special interest in the context of explaining linguistic aspects, but, in our opinion, it practically does not reveal the sociocultural aspects of intercultural communication. It is emphasized that U. Eko's semiotic model of communication has perhaps the most powerful heuristic potential for analyzing the issues chosen by the author (the studies of intercultural interaction of young people at the borderlands), as it reveals the mechanisms of production and dissemination of untruths in communication processes as a component of the communication model, reveals the dimensions of the transformation of the content of the message in the process of its translation from sender to receiver. It is concluded that certain elements of all analyzed models can be epistemologically useful tools for analyzing the processes of intercultural communication of young people at the borderlands, however in terms of the epistemological use the most optimal are semiotic model of communication U. Eko and some statements of R. Yakobson's theory.

Keywords: Intercultural Communication, Semiotic Model, Youth, Borderlands, Theoretical Conceptualization.

Актуалізація наукового вивчення міжкультурної комунікації, зокрема процесів мовної взаємодії на прикордонні, набуває сьогодні особливого значення як з гносеологічної, так і з онтологічної точок зору. З погляду онтологічного, зростаюча системність світу та пришвидшені темпи і обсяги міжкультурних контактів зумовлюють потребу вироблення таких стратегій і тактик комунікацій, що сприятимуть кращому порозумінню та готовності суб'єктів комунікації сприйняти і толерувати соціальну і культурну інаковість співрозмовника. З гносеологічного погляду, особливої ваги набувають як мовні, так і соціально-психологічні виміри комунікації, адже в сучасному світі знання мови співрозмовника є важливою, проте не достатньою передумовою порозуміння і діалогу.

Хоча семіотичні моделі комунікації¹ зорієнтовані на пояснення, радше, мовних, аніж соціальних аспектів комунікації, все ж, беручи до уваги той факт, що мовленнєві процеси є суттєвою частиною соціальної сфери і відграють принципову роль у процесах соціалізації особистості, в рамках свого дослідження ми звертаємося до аналізу теоретичного обґрунтування семіотичних моделей міжкультурної комунікації. Іншим аргументом нашого звернення до даної групи концептів є той факт, що, коли мова йде про міжкультурну комунікацію в обставинах простору прикордоння, то тут роль і значення мови, знаків і символів актуалізується в рази, а ефективність комунікації значною мірою залежить від здатності отримувача повідомлення розуміти текст (мову) та контекст співрозмовника. При тому ж, можна навіть припустити, що в окремих випадках контексти виявляються навіть куди значимішими, ніж тексти.

Аналіз наукових публікацій. Аналізуючи наукові публікації, присвячені висвітленню семіотичних аспектів міжкультурної комунікації, розуміємо: якщо протягом довгого часу дослідники зосереджували свою увагу головно на лінгвістичних параметрах (К. Бюллер, Р. Якобсон), то в сучасних умовах більшою стає вага позамовних, невербальних аспектів комунікативної взаємодії, вагомість і значення яких все частіше акцентуються науковцями (Ю. Лотман, С. Паулсен, К. Сінг, У. Еко) в сенсі необхідної передумови та критерію успішності комунікації, особливо в ситуації міжкультурної взаємодії.

Метою публікації є процесів семіотичних моделей міжкультурної комунікації в контексті студій прикордоння, рефлексія процесів їхньої концептуалізації в сучасних соціокультурних умовах.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету цієї статті, перш за все звернемося до добре знаного прикладу з галузі теорії лінгвістики: дружина запитує «Котра година?», а чоловік відповідає: «Молочар уже приходив». Цей приклад чудово ілюструє важливість не так тексту, як контексту для прочитання сенсу повідомлення. Лише особистість, включена в контекст, у значення повсякденних практик у конкретних соціокультурних умовах відчитає відповідь про те, котра саме зараз година, тоді ж як для не посвячених у сенсі даних значень відповідь «молочар уже приходив» не передбачатиме жодного раціонального сенсу і буде потрактована як нісенітниця, тобто лексична одиниця, що не має жодного стосунку до поставленого запитання.

Аналіз моделей комунікації, в тому числі міжкультурної, що описують процеси мовленнєвої взаємодії ми розпочнемо із дослідження німецького автора, котрого чимало науковців схильні вважати автором першої моделі, що розкриває саме семіотичну структуру комунікації, а саме з **моделі комунікації К. Бюллера («Модель органона» (1934)**. Німецький психолог та лінгвіст Карл Людвіг Бюллер впродовж 1933 – 1934 років публікує кілька праць, в яких презентує науковому загалу лінгвістичну модель комунікації, так звану «модель органона». В роботі Р. Якобсона, яка, вочевидь, стала чи не найбільш резонансною теорією семіотичного трактування комунікації, зустрічаємо посилання на доробок німецького автора. Так розглядаючи функції мовленнєвої комунікації, Р. Якобсон зазначає, що три з шести описаних ним функцій вже були раніше відомі науковому загалу, оскільки були висвітлені в традиційній моделі комунікації К. Бюллера (референтивна, емотивна та конативна) [3, с. 200]. Хоча в сенсі аргументації висловленої тези в роботі Р. Якобсона зустрічаємо посилання на роботу К. Бюллера 1933 року «Аксіоматика мовознавства», все ж більш широкого розповсюдження та наукової популярності набула праця К. Бюллера «Теорія мови. Репрезентативна функція мови», опублікована роком пізніше, тобто 1934 року [4].

«Модель органона» К. Бюллера її (найменування походить від давньогрецького трактування Аристотеля поняття «ὄργανον», тобто «інструмент», «спосіб») передбачає конфігурацію, яка «... пов'язує мовний знак із мовцем, слухачем та світом об'єктів і фактичних відносин у комунікативних функціях ...» [4] (рис. 1)

Таким чином, мовна структура (в оригіналі – «Sprachgebilde» (нім.)) – це символічне картографування, відображення об'єктів та фактичних відносин, що засновані на соціальній домовленості, що вибудовується індивідуальними мовцями в їхніх мовленнєвих діях (в оригіналі – «Sprechhandlungen» (нім.)) [5, с. 19].

¹ Групу семіотичних моделей комунікації (поряд з соціологічною і психологічною групами) виокремлює російський дослідник І. Почепцов [1, с. 54-66] Соціологічні та психологічні моделі комунікації ми проаналізували в одній із наших попередніх публікацій [2].

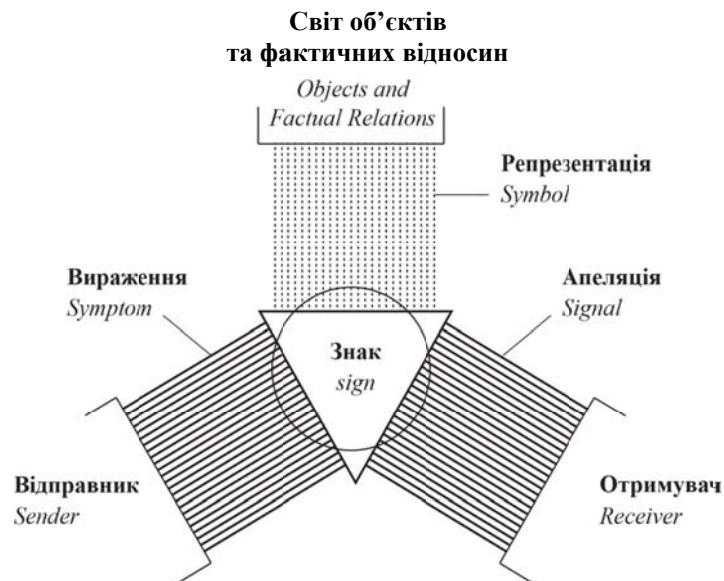

Рисунок 1. Модель комунікації К. Бюллера («Модель органона») (складено на основі: [4, 5])

З позицій нашого дослідження в концепції К. Бюллера особливий інтерес становить третій елемент комунікації, як інтерпретує його Р. Якобсон: «... дехто, або дещо, про кого/про що йде мова» [3, с. 200]. Привертає увагу той факт, що в структуру моделі К. Бюллер вводить не повідомлення про об'єкт мовлення, а сам об'єкт, принципово переосмислюючи онтологічний статус цього елементу моделі комунікації. При тому ж, у моделі К. Бюллера об'єкти в символічному вираженні – це не лише одиничні поняття, але й поняття-універсалії (наприклад «любов», «смерть» і ін.), а також атрибутивні категорії (наприклад «краса») та навіть дієприкметники, що описують процес набуття тієї чи іншої якості (як то «почервоніти») [5].

Модель К. Бюллера поклала початок новим хвилям теоретизувань лінгвістів на фахівців у галузі семіотики і суміжних дисциплін. Наприклад, у 2001 році німецька дослідниця Соня Поулсен, опираючись на дослідження К. Сінга, пропонує модифікований варіант моделі К. Бюллера (рис. 2).

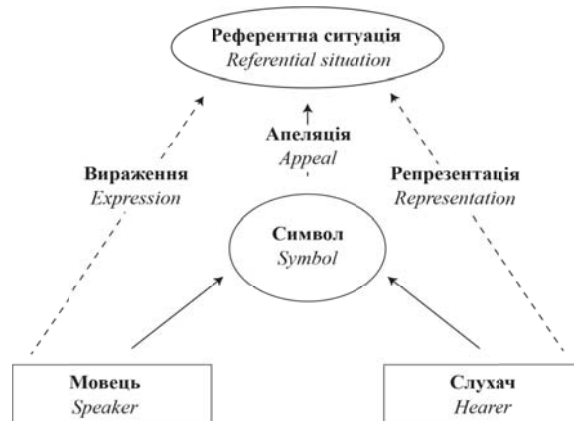

Рисунок 2. Модифікований варіант моделі комунікації К. Бюллера (складено на основі: [6, 7])

Запроваджуючи в структуру аналізу поняття «референтна ситуація», дослідниця розширює трактування моделі К. Бюллера, пропонуючи науковому загалу інноваційний ракурс трактування проблематики комунікації у семіотичній площині, розширюючи суто лінгвістичну конфігурацію моделі К. Бюллера, роблячи її більш адаптивною до більш широкого міждисциплінарного застосування. Таке трактування моделі комунікації принципово наближає бачення автора до феноменологічного ракурсу трактування комунікації, з одного боку, та герменевтичного – з іншого.

Аналізуючи можливості та обмеження застосування моделі К. Бюллера, доходимо висновку про доцільність застосування окремих положень моделі для дослідження міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння. Так, розташування в центрі трикутника комунікації знаку як ключового елементу комунікації є актуальним у межах аналізу комунікативних практик молоді на прикордонні, особливо тих, що здійснюються в мережі Інтернет, де символічно опосередкована взаємодія є найвагомим сектором комунікації.

Модель мовної комунікації Р. Якобсона (1960). Модель комунікації К. Бюллера спричинила чималий інтелектуальний та світоглядний вплив на погляди Р. Якобсона – філолога-мовознавця, праці якого в царині

лінгвістики мали велике значення для розвитку лінгвістичної теорії, семіотики та суміжних галузей знань, предметом яких є явища комунікації. Р. Якобсон запропонував модель комунікації, покликану інтерпретувати семіотику мовленнєвих процесів, проте резонанс та дисциплінарні межі її застосування виявилися куди ширшими. Публікація Р. Якобсона [8], яка спричинила чималий резонанс у царині мовознавства та низки суміжних дисциплін всередині ХХ століття, й сьогодні залишається значимою теорією.

Авторський підхід до трактування комунікації Р. Якобсон презентував громадськості у 1958 році в рамках конференції з проблематики стильових особливостей мови, що проходила в Індіанському університеті (США). Дещо згодом, 1960 років, переглянувши та доповнивши авторське бачення, Р. Якобсон на сторінках журналу «Стиль у мові» публікує роботу «Лінгвістика і поетика», в якій і презентує науковому співтовариству авторське бачення моделі комунікації (див. примітки автора: [8, с. 23]).

Модель комунікації Якобсона являє собою конфігурацію у складі шести елементів: відправник, контекст, повідомлення, контакт, код та отримувач (рис.3).

Рисунок 3. Модель комунікації Р. Якобсона (1960) (складено на основі: [3, 8])

Структурно модель Якобсона нагадує площину координат, де по горизонталі розташовується шлях повідомлення від відправника до отримувача, а по вертикалі – функціональний шлях повідомлення через концепти контексту, повідомлення, контакту і коду. Ось як пояснив структуру моделі сам автор: «Відправник (адресант) посилає повідомлення отримувачу (адресату). Для того, щоб повідомлення могло виконувати свої функції, необхідний контекст, ... контекст повинен сприйматися отримувачем і або бути вербальним, або ж допускати вербалізацію. Код цілком або частково спільний для відправника та отримувача повідомлення (іншими словами для тих, хто кодує і декодує повідомлення). І, насамкінець, контакт – це фізичний канал або ж психологічний зв'язок між відправником та отримувачем повідомлення, що зумовлює можливість встановити і підтримувати комунікацію» [3, с. 198]. Р. Якобсон підкреслює, що кожному з-поміж означених вище елементів структури комунікації відповідає особлива функція мови, проте навряд можна відшукати мовленнєві повідомлення, що виконують лише одну з-поміж цих функцій [3, с. 198]. На думку Р. Якобсона, існує шість функцій мовленнєвої комунікації: реферативна (денотативна або ж когнітивна), емотивна, конативна, фатична, метамовна і поетична.

Ключовою ж функцією, в розумінні автора моделі, є *реферативна (денотативна або ж когнітивна) функція*, тобто функція, покликана передавати інформації.

Емотивна функція полягає у передачі ставлення відправника повідомлення до предмету мовлення. Р. Якобсон наголошує на коректності використання саме терміну «емотивна», а не «емоційна», заслуга запровадження якого, на думку самого Р. Якобсона, належить іншому досліднику – А. Марті [3, с. 198]. Емотивна функція «пов'язана з намаганням справити враження присутності певних емоцій, справжніх чи удаваних», – пише з цього приводу Р. Якобсон [3, с.198]. Перевага поняття «емотивна функція» мови полягає в тому, що «... емотивний шар мови представлений вигуками» [3, с. 198], які відрізняються від засобів референтивного мовлення як звуковою формою, так і синтаксичною функцією (« ... вони є не членами речення, а його еквівалентами» [3, с.199]). Р. Якобсон доводив важливість емотивних елементів мовлення з точки зору лінгвістичної значимості, натомість, ми б хотіли наголосити значимість цих елементів мовлення в міжкультурному спілкуванні, особливо в ситуації прикордоння. Якщо отримувач повідомлення не завше декодує сенс повідомлення, закодованого, наприклад, в іншій мові, то емотивні елементи мовлення простіше долають міжкультурні бар'єри спілкування, володіють кращою здатністю транслювати повідомлення з огляду вікових, статусних та інших соціально-демографічних груп.

Конативна функція полягає у відображенні орієнтації потоку мовлення на адресата, а тому граматичною формою, що передає цю функцію, є наказовий спосіб. Наказові речення суттєво відрізняються від розповідних, адже останні можуть бути вірними чи хибними, тоді як наказові – ні [3, с. 200]. «Коли в п'єсі О'Ніла «Фонтан» Нано (різким, владним тоном) говорить «Пий!», ми не можемо поставити запитання: «Це істинно чи ні?», хоча таке питання цілком можливе з приводу речень «Він пив», «Він буде пити», «Він пив би» [3, с. 200], наводить приклад Р. Якобсон, пояснюючи, чим саме наказові речення відрізняються від розповідних і в чому полягає конативна функція комунікації. Р. Якобсон пише: «Конативна функція знаходить своє суто граматичне вираження в наказовій формі та наказовому способі, які синтаксично, морфологічно, а часто й фонетично різняться від інших іменникових та дієслівних категорій» [3, с. 200].

Фатична функція забезпечує підтримку контакту, а не передавання інформації. Найменування функції запроваджене Б. Малиновським [9] (як, зрештою, зазначає сам Р. Якобсон [2, с. 201]). Вона реалізується шляхом « ... обміну ритуальними формулами іноді навіть, цілими діалогами, мета яких –

підтримування комунікації» [2, с. 201], а не трансляція сенсів. Такий ось варіант мовлення без смислів, але зі значенням. Р. Якобсон наводить приклад фактичного мовлення, покликаючись на чудові пасажі американської письменниці та поетеси Дороти Паркер:

- «Гаразд! – сказав юнак.
 – Гаразд! – сказала вона.
 – Гаразд, отже, так, – сказав він.
 – Отож, так, – сказала вона, – чом би й ні?
 – Я думаю, отже, так, – сказав він, – ось-ось! Так, отже.
 – Гаразд, – сказала вона.
 – Гаразд, – сказав він, – гаразд» [2, с. 201].

Цей різновид мовлення, на думку Р. Якобсона, може бути притаманний не лише людині. Окремі тварини, наприклад папуги, на його думку, послуговуються саме такою мовою, яка є, радше, не процесом обміну інформацією, а «намаганням почати і підтримувати комунікацію». Інший приклад, який наводить Р. Якобсон, пояснюючи цю функцію мовлення, – це манера спілкування дітей, особливо в період, коли говорити ще не навчилися. «Цю функцію першою засвоюють діти; прагнення вступати в комунікацію з'являється у них набагато раніше здатності передавати або приймати інформативні повідомлення», – пише дослідник [2, с. 201].

Метамовна функція – функція мовлення про мовлення. Так само, як «в сучасній логіці проводиться лінія розмежування між двома рівнями мовлення – «об'єктивною мовою», якою послуговуються задля розмови про світ зовнішній, та «метамовою», яку використовують, щоб говорити про саму ж мову» [2, с. 201] – зазначає Р. Якобсон. На його думку, в самій структурі мови вбудовані метамовні конструкції, наприклад запитання «Що Ви маєте на увазі?», предметом якого виступає саме ж мовлення, тобто те, що, вочевидь, вже було сказано мовцем раніше.

І, насамкінець, *поетична функція*, що полягає у відображенні, радше, форми, аніж змісту предмету мовлення. Ця функція, пише Р. Якобсон, «... посилюючи сприйняття знаків, поглиблює фундаментальну дихотомію між знаками і предметами». Ось який приклад мовлення даного функціоналу він наводить:

- «– Чому Ти завше говориш Джоан і Марджорі? Ти що більше любиш Джоан?
 – Зовсім ні. Просто так звучить краще» [2, с. 201–202].

Р. Якобсон переконує, що увага до форми в мовленні є дещо більшим? аніж просто поетикою. Ця функція, що транслює не лише значення сенсів, але й форми речей у світі загалом та предметів мовлення, зокрема.

Розмірковуючи над можливостями та обмеженнями застосування моделі Р. Якобсона для аналізу міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння, переконуємося, що остання становитиме достатнє наукове підґрунтя для аналізу мовленнєвих, особливо невербальних аспектів міжкультурної взаємодії молоді.

Модель комунікації Ю. Лотмана. Літературознавець, культуролог Юрій Лотман, як зазначає вже згаданий нами вище відомий фахівець у галузі теорії комунікації Г. Почепцов, «... ще за життя заслужив визнання сучасників, а після його смерті естонський президент сказав, що Естонію знають у світі як країну, де працював професор Лотман. Це пов'язано з тим, що практично всі праці Ю. Лотмана перекладалися і видавалися різними мовами. За радянських часів Ю. Лотман був рушійним механізмом Тартусько-Московської семіотичної школи ... Естонська влада була більш ліберальною, ніж російська, що дозволяло активно друкуватися і виступати в Естонії всім семіотикам колишнього Радянського Союзу» [1, с. 57].

Ю. Лотман критикував модель Р. Якобсона за надлишкову абстрактність, наголошуючи на тому, що відправник та отримувач повідомлень хоча й формально послуговуються однаковим кодом, все ж вкладають у ці коди достатньо відмінні значення, і ця відмінність значень зумовлена індивідуальним суб'єктивним досвідом мовців, їхніми повсякденними практиками, соціокультурним контекстом та іншими чинниками. «Мова – це код плюс його історія» [10, с. 113], – пише з цього приводу Ю. Лотман. Розвиваючи вище окреслену ідею Ю. Лотмана, Г. Почепцов фактично проводить розмежування між поняттями «комунікація» та «інформаційний обмін». Якщо для інформаційного обміну принциповою умовою ефективності є прочитуваність, або ж просто еквівалентність коду повідомлень, то для комунікації знаковість, нееквівалентність мовців є принциповою умовою. «При повній тотожності того, хто говорить, і того, хто слухає, потреба в комунікації зникає взагалі: їм не буде про що розмовляти. Єдине, що залишиться, – це передавання команд. Тобто для комунікації першопочатково вимагається нееквівалентність мовця та того, хто слухає» [1, с. 58].

Модель комунікації Ю. Лотмана (рис. 4; [11, с. 26]) передбачає два ключові вектори спілкування «Я-Я» та «Я-Він».

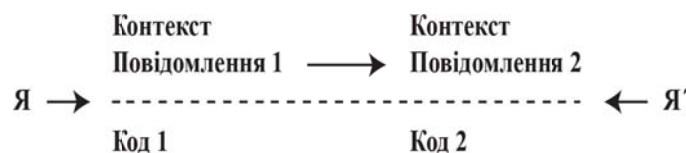

Рисунок 4. Модель комунікації Ю. Лотмана (складено на основі: [10])

«Якщо комунікативна система «Я-Він», – пише Ю. Лотман, – забезпечує лише передавання деякого сталого об'єму інформації, то в рамках каналу «Я-Я» відбувається її якісна трансформація, яка в кінцевому підсумку призводить до перебудови самого «Я»» [11, с. 26]. Таким чином, векторна спрямованість комунікації «Я-Він» – екстравертна, тоді як «Я-Я» – інтравертна. «В першому випадку відправник передає повідомлення отримувачу, проте сам факт передавання повідомлення його не трансформує, відправник залишається незмінним. В другому ж випадку, передаючи повідомлення самому собі відправник іманентно перебудовує свою сутність, адже сутність особистості можна трактувати як індивідуальний набір соціально значимих кодів, а цей набір трансформується в процесі акту комунікації» [11, с. 26], – уточнює Ю. Лотман. Автокомунікація «Я-Я», або ж передача повідомлення самому собі, є різновидом монологічного мовлення, замкнений цикл транслювання значень, їхнього осмислювання та переосмислювання в межах однієї свідомості, що в кінцевому підсумку призводить до трансформації особистості.

Розмірковуючи про моделі комунікації на основі концепції Ю. Лотмана, Г. Почепцов доходить висновку, що Ю. Лотман фактично «... розглядав культуру як генератор кодів, вважаючи, що культура зацікавлена в множині кодів, що не може бути культури, вибудованої на одному коді. Тобто всі явища культури трактуються ним (Ю. Лотманом – авт.) як різного роду комунікативні механізми, тобто як різні мови. Звідси випливає висновок про пріоритетність лінгвістичних методів для їхнього аналізу» [1, с. 62].

Критичні ж рефлексії щодо моделі Ю. Лотмана, з-поміж яких чи не найвідомішою є позиція професора Д. Соболева, представлена в праці «Лотман і структуралізм: досвід неповернення» [12], стосуються тези Лотмана про те, що всі без винятку знакові системи є аналогічні мові за типом побудови, тоді як визначення самої мови в роботах Ю. Лотмана, на думку Д. Соболева, занадто абстрактне (йдеться про мову мистецтва (театр, музика тощо), мову культури (як то звичаї та ритуали) і навіть про релігійні уявлення чи торгівлю). Д. Соболев цілком слушно звертає увагу на те, що таке гранично абстрактне трактування поняття мови, представлене в моделі Ю. Лотмана, ставить під сумнів можливість його практичного застосування та подальшої емпіричної верифікації.

На нашу думку, можливості застосування моделі Ю. Лотмана для аналізу міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння є доволі обмеженими з причини досить абстрактного трактування науковцем мови.

Модель комунікації Умберто Еко (1968). Італійський романіст, філософ, культуролог Умберто Еко у своїх дослідженнях комунікації посилив вектор уваги до візуальних засобів передавання повідомлень, зміщуючи площину теоретизувань проблематики в царину візуальних студій та наближаючи, таким чином, проблематику дискурсу комунікації до галузі соціології культури. Г. Почепцов переконаний, що саме розширення меж трактування комунікації із суцільно лінгвістичної площини до ширшого трактування, є тією принциповою рисою відмінності, що вирізняє модель У. Еко від підходу Тартусько-Московської школи семіотики [1, с.63]. «Далеко не всі феномени можна пояснити за допомогою категорій лінгвістики» (цит. за: [1, с.63]). Саме це зауваження У. Еко, на думку Г. Почепцова, є принципово значимим з точки зору розширення меж семіотичного трактування комунікації.

Модель комунікації У. Еко описує, найперше, комунікацію на індивідуальному рівні, не претендуючи на широке охоплення феномену комунікації загалом, в тому числі й масової комунікації. «Комунікативний процес між двома учасниками (людьми)» – саме під таким заголовком розміщує структурну модель комунікації У. Еко у роботі «Відсутня структура. Вступ до семіології» [13, с. 93] (рис.5).

Загалом, модель комунікації У. Еко достатньо усталена; вона є практично стандартною моделлю комунікації з урахуванням шумового складника. Єдиною її особливістю є присутність структурних елементів «лекси-коди». Це так звані вторинні коди, під якими У. Еко розумів додаткові конотативні значення, які семантично доступні не всьому загалу, а лише частині аудиторії. Саме запровадження «лекси-коду» є авторською інновацією моделі У. Еко, яка привнесла додаткові відтінки інтерпретації процесу комунікації та стала передумовою подальших дискусій з даної проблематики.

Аналізуючи повідомлення як джерело та семіологічну інформацію У. Еко пише: «... повідомлення, будучи набором фізичних сигналів, обмежує інформацію, оскільки являє собою результат вибору одних та не-вибору інших, рівно-ймовірних (авторський словотвір У. Еко – О. М.) символів» [13, с. 92]. У. Еко зазначає, що повідомлення, «... поступаючи з каналу зв'язку, трансформується в ту фізичну форму, в якій його вже розпізнає адресат, повідомлення (О. М.) вже само слугує джерелом нових повідомлень» [13, с. 92]. Трансформувались, повідомлення набуває тих же рис, що й джерело повідомлення, а саме: невпорядкованості, двозначності та рівно-ймовірності. Таким чином, У. Еко пропонує вести мову про інформацію як про ймовірність вибору, при тому цей вибір залишається саме за адресатом повідомлення.

Автор вирізняє первинну інформацію та вторинну, джерелом якої є саме ж повідомлення. Первинна інформація «... являє собою фізичну, кількісно вимірювану інформацію» [13, с.93], тоді як вторинна інформація «...може бути іменована, власне, семіологічною інформацією, вона не вимірюється за допомогою кількісних методів, однак підлягає визначенню через ряд значень, які можуть виникати під дією різних кодів» [13, с. 94]. І далі: «Фізична інформація відображає статистичну рівно-ймовірність джерела,

тоді як інформація семіологічна передбачає цілий спектр можливих трактувань ... Однак для обох (видів інформації – авт.) характерно, що обидва види інформації дефінуються як стан неупорядкованості порівняно з порядком, що встановлюється, як можливість двоїстого вибору, що здійснюється на основі попередньо здійсненого вибору» [13, с. 94].

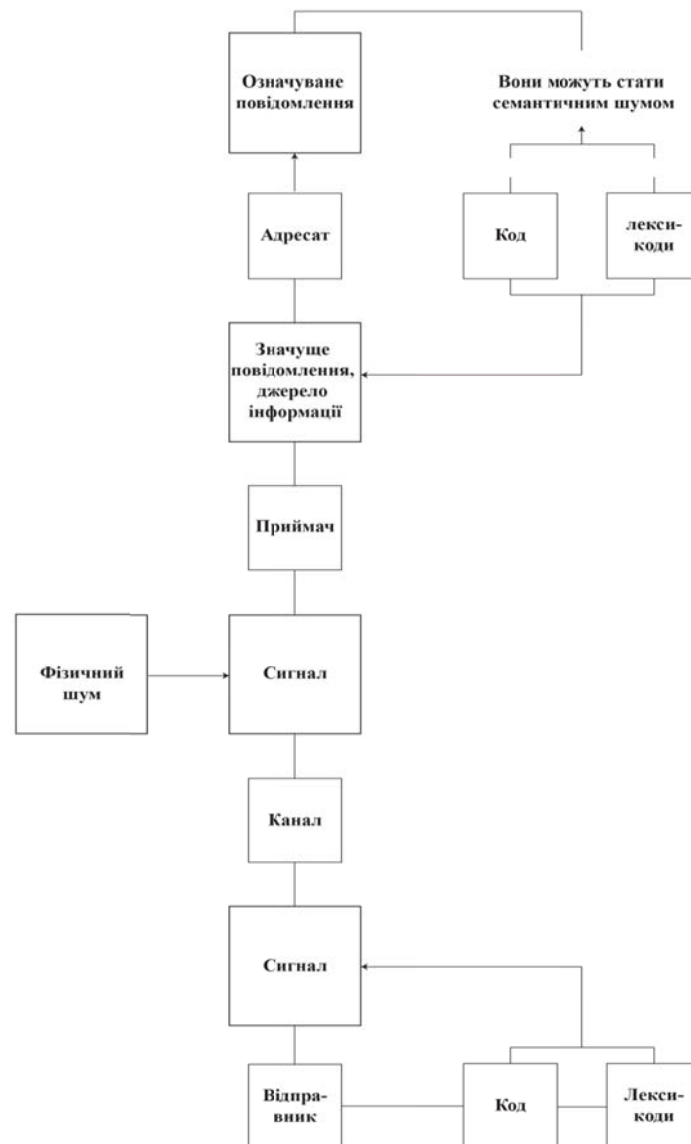

Рисунок 5. Модель комунікації У. Еко (складено на основі: [13])

У контексті проблематики, що становить предмет нашого дослідження, примітка У. Еко про доцільність застосування кількісної методологічної стратегії на рівні первинної інформації (генератором якої в моделі комунікації фактично виступає відправник повідомлення) та якісної на рівні вторинної інформації (генерується отримувачем повідомлення) становить особливо значиму тезу. У своїх емпіричних студіях, вивчаючи рівні та форми міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння ми вважали за доцільне застосування цієї епістемологічно значимої тези італійського науковця. Ця модель може бути застосовна для пояснення процесів міжкультурного спілкування молоді в умовах прикордоння, особливо в тих випадках, коли мова йтиме про комунікацію між носіями різних мов, особливості якої достатньо добре розкриватиме запроваджене автором поняття «лекси-коду».

Іншим не менш значимим ракурсом праці У. Еко є його акцент на тому, що чи не найцікавішу частину семіотики є феномен брехні, так звані «точки виникнення неправди», підкреслюючи, що значною мірою ознакам брехні відповідають і форми мистецтва, наприклад літературна творчість, позаяк вона оповідає те, чого дуже часто ніколи й не було. Проблемна площина, окреслена У. Еко, а саме визначення межі між інтерпретацією, творчістю та неправдою, є, вочевидь, цікавою та гносеологічно перспективною темою для дискусій, особливо в контексті міжкультурної комунікації в реаліях прикордоння, де межа між реальним і мислимим та особливо вимисленим є надзвичайно розмитою і соціокультурно нечіткою.

Завершуючи далеко не повний аналіз семіотичних моделей комунікації, визначимо, яка з них володіє найбільшою гносеологічною спроможністю пояснювати практики міжкультурної комунікації підліткової молоді в умовах прикордоння.

Зазначимо, що, попри те, що модель К. Бюллера не розкриває всієї глибини та різноманіття соціальних комунікацій, особливо масової комунікації, вона пропонує чітко окреслене онтологічне трактування об'єкту мовлення, зміщуючи фокус аналізу в символічно опосередковану міжособистісну площину взаємодії суб'єктів комунікації. Саме в процесі цієї взаємодії витворюються не лише смисли, але й простір інтерпретації цих смислів. Цей аспект запропонованої К. Бюллером теоретичної моделі комунікації, на нашу думку, становить особливий інтерес в рамках студій міжкультурних комунікацій молоді в умовах прикордоння, бо застосування цієї моделі надає можливість пояснювати комунікативні практики молоді в мережі Інтернет.

Що стосується семіотичної моделі Р. Якобсона, то в контексті студій міжкультурної комунікації молоді прикордоння вона становить особливий інтерес у тих випадках, коли мова йтиме саме про вербальні аспекти комунікативної взаємодії. Більш того, детально описані науковцем функції мови дозволяють ефективно аналізувати як вербальну, так і невербальну чи паравербальну комунікацію, враховувати як внутрішні, так і зовнішні фактори комунікативної взаємодії.

В межах досліджуваної нами проблеми певний інтерес становить модель Ю. Лотмана, особливо у тих випадках коли йдеться про вербальні аспекти комунікативної взаємодії в ширшому трактуванні (макрорівень соціологічного аналізу явищ міжкультурної взаємодії). Однак, на мезо- та мікросоціологічному рівнях вивчення таке трактування феномену мови (без урахування її галузевого розгалуження та специфікації) становитиме суттєву перешкоду застосування моделі.

Чи не найбільший інтерес в контексті нашого дослідження, становить семіотична модель комунікації У. Еко. По-перше, ця модель дозволяє розкрити механізми продукування та поширення неправди в процесах комунікації, включає фактор шуму сенсі її елементу, надає можливість простежити трансформацію змісту повідомлення в процесі його трансляції від мовця до отримувача.

Наші подальші публікації будуть присвячені визначенню того, на скільки сформульованим нами припущенням щодо можливості застосування розглянутих моделей до аналізу міжкультурної комунікації молоді прикордоння відповідають результати здійснених нами емпіричних досліджень.

Література:

1. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. 656 с.
2. Максимович О. В. Соціологічні та психологічні моделі комунікації: можливості та обмеження застосування в дослідженнях міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння. Український соціум. №1 (72). 2020. С. 62-82 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.062>
3. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. Структурализм: «за» и «против»: сборник статей. Перевод с английского, французского, немецкого, чешского, польского и болгарского языков / под редакцией Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М.: «Прогресс», 1975. С. 193-231.
4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М.: Прогресс, 1993. 502 с.
5. Kohler K. Speech Communication in Human Interaction. *Communicative Functions and Linguistic Forms in Speech Interaction* Cambridge: Cambridge University Press, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316756782.003> (Citation date: 15.03.2020).
6. Poulsen S. Collocations as a Language Resource. A Functional and Cognitive Study in English Phraseology: Ph.d. dissertation Institute of Language and Communication University of Southern Denmark, 2005. 298 p. URL: <https://cutt.ly/jtgMOSB> (Citation date: 15.03.2020)
7. Sinha Ch. Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science. Draft Chapter for D. Geeraerts and H. Cuyckens (Eds.) *Handbook of Cognitive Linguistics*. Draft 1, 2001 URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Cognitive-Linguistics%2C-Psychology%2C-and-Cognitive-Sinha/1ca82146eccd7dd20a8ed1171b0015cfd2068f9> (Citation date: 15.03.2020) DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb%2F9780199738632.013.0049>
8. Jakobson R. Linguistics and Poetics. URL: <https://cutt.ly/Ytg15H8> (Citation date: 15.03.2020).
9. Malinowski B. The Meaning of Meaning. *The Problem of Meaning in Primitive Languages* / C. K. Ogden and I. A. Richards, eds. New York and London, 9th ed., 1953. P. 296-336. URL: <https://cutt.ly/Mtg0WRJ> (Citation date: 15.03.2020).
10. Лотман Ю. Культура и взрыв. М.: Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992. 272 с.
11. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
12. Соболев Д. Лотман и структурализм: опыт невозвращения. *Вопросы литературы*. 2008. № 3. С. 5-51.
13. Эко У. Отсутствующая структура. Введены в семиологию / пер. с итал. В. Г. Резни и А. Г. Погоняйло. СПб.: «Симпозиум», 2006. 544 с.

Семиотические модели коммуникации: возможности использования в контексте изучения пограничья

В статье проанализированы семиотические модели коммуникации как важного научного обоснования социологического исследования межкультурного взаимодействия подростковой молодежи пограничья. Раскрыта структура и особенности вербальных аспектов коммуникативного взаимодействия. Акцентировано на моделях коммуникации, которые обладают наибольшим эвристическим потенциалом объяснения взаимодействия представителей различных типов культур в современных социокультурных условиях. Исследована динамика формирования семиотических моделей коммуникации и их теоретической концептуализации, в частности

проанализированы модели К. Бюллера, Р. Якобсона, Ю. Лотмана, С. Паулсен, У. Эко. Исследованы возможности и ограничения их использования в рамках студий межкультурной коммуникации, в частности гносеологическую способность каждой из рассмотренных моделей объяснять практики межкультурного взаимодействия молодежных групп в условиях пограничья. Отмечено, что модель К. Бюллера обладает эвристическим потенциалом объяснения процессов межкультурной коммуникации на микро- и, частично, мезосоциальном уровне, тогда как модель Р. Якобсона оптимально раскрывает именно языковые аспекты межкультурного диалога и понимания. Концептуальное видение семиотики межкультурного взаимодействия, представленное в модели Ю. Лотмана, также представляет особый интерес в контексте объяснения речевых аспектов, но практически не касается социокультурных аспектов межкультурной коммуникации. Подчеркнуто, что семиотическая модель коммуникации У. Эко обладает самым мощным эвристическим потенциалом для анализа выбранной автором проблематики, то есть в студиях межкультурного взаимодействия молодежи в условиях пограничья, поскольку раскрывает механизмы выработки и распространения неправды в процессах коммуникации, включает в структуру анализа фактор «шума» как составного элемента модели, раскрывает измерения трансформации содержания сообщения в процессе его трансляции от отправителя к получателю. Сделан вывод о том, что определенные элементы всех проанализированных моделей могут быть гносеологически перспективными инструментами анализа процессов межкультурной коммуникации молодежи в условиях пограничья, однако в гносеологическом смысле наиболее эвристическими являются семиотическая модель коммуникации У. Эко и отдельные положения теории Р. Якобсона.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, семиотическая модель, молодежь, приграничья, теоретическая концептуализация.

References:

1. Pocheptsov, G., (2001). *Communication Theory*. Moscow: «Refl-book», Kiev: «Vakler» [in Russian]
2. Maksymovych, O. V. (2020) Sociological and psychological models of communication: possibilities and restrictions of application in intercultural interaction research at the borderlands *Ukrainian Society* №1 (72), pp. 62-82 <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.062> [in Ukrainian]
3. Jakobson, R. (1975). *Linguistics and Poetics*. In: E. Y. Basina and M. Y. Polyakova, editors. *Structuralism: «for» and «against»: A Collection of Articles. Translated from English, French, German, Czech, Polish and Bulgarian*. Moscow: «Progress», pp.193-231 [in Russian]
4. Biuller, K. (1993). *Theory of Language. Representative Function of Language*. Moscow: «Progress» [in Russian]
5. Kohler, K. (2017). *Speech Communication in Human Interaction. Communicative Functions and Linguistic Forms in Speech Interaction* p.1-17 [online]. Available at: DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316756782.003> (Viewed 15 March 2020)
6. Poulsen, S. (2005). *Collocations as a Language Resource. A Functional and Cognitive Study in English Phraseology*. Ph.D. thesis, Institute of Language and Communication University of Southern Denmark [online]. Available at: <https://cutt.ly/jtgMOSB> (Viewed 15 March 2020)
7. Sinha, Ch. (2001) *Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science*. In: D. Geeraerts and H. Cuyckens, eds. *Handbook of Cognitive Linguistics* [online]. Available at: <https://www.semanticscholar.org/paper/Cognitive-Linguistics%2C-Psychology%2C-and-Cognitive-Sinha/1ca82146eccd7dd20a8ed1171b0015cfd2068f9>
DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb%2F9780199738632.013.0049>
8. Jakobson, R. (n. d.) *Linguistics and Poetics* [online]. Available at: <https://cutt.ly/Ytg15H8> (Viewed 15 March 2020)
9. Malinowski, B., (1953) *The Meaning of Meaning*. In: C. K. Ogden and I. A. Richards, eds. *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. New York and London. pp. 296-336 Available at: <https://cutt.ly/Mtg0WRJ>
10. Lotman, Y. (1992) *Culture and explosion*. Moscow: Gnosis; Progress Publishing Group [in Russian]
11. Lotman, Y. (1996) *Inside the Thinking Worlds. Man – Text - Semiosphere – History*. Moscow: Languages of Russian Culture [in Russian]
12. Sobolev, D. (2008) Lotman and Structuralism: the Experience of Non-return. *Questions of Literature* (3) pp. 5-51 [in Russian]
13. Eko, Umberto (2006). *Missing Structure. Introduction to Semiology*. Translated from Italian by V. G. Rezny and A. G. Pogonyailo. St. Petersburg: «Symposium» [in Russian]